

*Погребняк І. В.,**кандидат філологічних наук,**докторант кафедри української літератури і компаративістики
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка*

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ЖАНРУ

Анотація. У статті висвітлено ключові аспекти епістолярного жанру, розкрито жанрову специфіку, її ознаки та сутнісні орієнтири. Проаналізовано наукові теорії листа і виокремлено типологічні категорії жанроформів в епістолярії. Епістолярний жанр дедалі частіше стає об'єктом дослідження у сучасній літературній науці, а усвідомлення значення епістолярної спадщини письменників зумовило активізацію оприлюднення й перекладу окремих листів та цілих їх масивів. У статті у стислому вигляді викладено історію розвитку епістолярію від античності до сучасності, висвітлено жанрові трансформації листа, спостережені у XX столітті.

Ключові слова: жанр, жанроформи, лист, епістолярій, епістолографія, епістола.

Постановка проблеми. Епістолярна спадщина як феномен все частіше стає об'єктом дослідження у сучасній літературній науці, але якщо раніше більшість становили короткі передмови до видань, а самі джерела часто виступали тільки «допоміжним матеріалом» для підтвердження думки дослідника, то тепер усе частіше з'являються праці, в яких листування митців розглядається цілісно, аналіз творчості письменників здійснюється «крізь призму письменницького листування».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свої праці цьому питанню присвятили С. Антоненко, М. Бахтін, Н. Белунова, Л. Вашків, В. Галич, С. Ганжа, С. Гальченко, В. Гладкий, Р. Гром'як, Р. Доценко, В. Дудко, В. Здоровега, А. Крат, О. Копач, В. Кузьменко, М. Коцюбинська, Л. Курило, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова, М. Назарук, С. Павличко, В. Пустовіт, В. Святовець, В. Сметанін, В. Ткачівський, М. Чемерисов, Ю. Шерех.

Виклад основного матеріалу. Лист як літературний жанр поширився в європейській літературній традиції античності, численні приклади чого маємо у давньогрецькій, а надто – у давньоримській літературі. Листи Цицерона, Сенеки, Плінія Молодшого – це викінчені зразки ранньої епістолярної літератури. На Сході, у Греції, Римі, Давній Русі, середньовічній Європі мистецтво писати листи досягло високого рівня. Римляни розглядали це мистецтво як витончене і вільне, а оволодіння ним було невіддільним сегментом елітарного виховання.

В античній традиції розрізняли двадцять один вид листа – класифікація відбувалася за основною думкою (темою) епістол, відтак мала жанрово-тематичний характер: дружній, рекомендаційний, зневажливий, докірливий, втішний, викривальний, повчальний, загрозливий, наклепницький, заохувальний, порадицький, прохальний, запитальний, лист у відповідь, пояснювальний, звинувачувальний, захисний, вітальний, іронічний, вдячний, конфіденційний листи [1].

За М. Бахтіним, «лист – це вторинний мовленнєвий жанр, що об'єднує різноманітні первинні піджанри: привітання, побажання, пропозицію, подяку, докір тощо» [3, с. 248]. В. Глад-

кий, досліджуючи листи В. Стефаніка, наголошує, що саме у них найповніше відображаються ознаки художнього мислення митця. На основі зіставлення епістол і новел учений ілюструє взаємозв'язок між епістолярною і художньою творчістю, її мовними особливостями. В. Святовець, аналізуючи епістолярну спадщину Лесі Українки та паралельну кореспонденцію до поетеси, підкреслює, що лише у листах так глибоко розкрита її багатогранна діяльність як поета і особливо драматурга-новатора, літературознавця, критика. Ж. Ляхова у низці праць відзначає науковість і водночас непересічну образність мови листів Т. Шевченка, класифікує їх, характеризуючи своєрідність стилю, висвітлює теоретичні питання вивчення епістолярію; доводить, що лист Кобзаря несе у собі енергію життя особистості. Дослідниця пропонує ґрунтовну типологію приватних кореспонденцій класика українського письменства: лист-бесіда, лист-сповідь, лист-спогад, лист-подорож, побутовий лист, лист з перевагою соціологічних і філософських роздумів, що нагадує фрагменти з публіцистичних статей тощо [16].

М. Чемерисов зіставляє лексику Шевченкових листів з лексикою його художніх творів. Епістолярна спадщина Т. Шевченка, П. Куліша та важливість листування взагалі стали об'єктом уваги Ю. Шереха [24]. Широко залучає листи П. Куліша у розвідці про становлення українського історичного роману А. Гуляк [7]. В. Дудко зазначає, що епістолярна спадщина письменників надзвичайно важлива для розуміння літературного процесу [8]. Науковець також розглядає листування І. Франка та аналізує його крізь призму світоглядних позицій митця.

М. Назарук літературним жанром вважає епістолярну прозу у цілому, а піджанрами – лист, епістолю, хартію, послання тощо. Цінним здобутком дослідження є запропоновані дефініції листа та епістолярної літератури, які науковець характеризує як рівноправний жанр, що не має змістових обмежень та дає змогу письменникові не лише подавати певну інформацію, а водночас реалізувати творчі імпульси і набуті літературні знання [19, с. 6-7]. С. Антоненко розглядає особливості епістолярного стилю, його місце у системі функціональних стилів української мови та встановлює характерні елементи синтаксично-стилістичних структур епістолярних текстів на прикладі листування О. Пушкіна. У дослідженні змодельоване розшарування жанрів або підстилів у межах епістолярного стилю й запропоновано визначити жанр листа письменників і літературний жанр (стилізований лист) [2, с. 18].

С. Ганжа вперше досліджує фразеологізми мови кореспонденцій письменників-класиків XIX – початку XX століть – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. А. Крат присвячує наукову розвідку аналізу епістолярної спадщини М. Куліша, подає листи за адресатами кількісно, а також визначає мотиви, проводить порівняльний аналіз висловлених у посланнях до різних людей думок і почувань письменника, перекладає українською віршовану епістолю Лесі Українки. Розкриваючи сти-

лістичну вправність митця через епістолярій, В. Ткачівський досліджує німецькомовне листування І. Франка і паралельну кореспонденцію до письменника. Науковець виокремлює приватні кореспонденції у самодостатній жанр, наголошує, що листи становлять ядро епістолярної літератури [23]. Високу оцінку листам Лесі Українки дала С. Павличко, а також здійснила вишуканий порівняльний аналіз листів М. Коцюбинського до В. Коцюбинської та О. Аплаксині.

Про лист як важливе джерело історії літературної критики пише Р. Гром'як, розглядаючи та порівнюючи кореспонденції Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки інших авторів. Л. Вашків, аналізуючи епістолярну спадщину Т. Шевченка й Лесі Українки, доводить, що листи письменників містять не лише враження самих митців, а часто фіксують творчу лабораторію письменника, оточення, спілкування, особливості епістолярної критики, її роль, специфіку функціонування. Дослідниця виявила в епістолярній літературній критиці різні жанрові форми, які сформувалися у приватних листах, зокрема – лист-рецензія, лист-огляд, поодинокі літературно-критичні оцінки [4].

Цілісний аналіз епістолярної спадщини українських письменників 20–50-х рр. XX століття здійснює В. Кузьменко. Автор розглядає епістолу як поліфонічне жанрове утворення, в якому поєднані ознаки історіографічного й літературного твору; аналізує листи крізь призму відображення у них особливостей світосприймання й світобачення автора. Також розкрита роль листування в умовах політичної цензури, редукованої можливості повноцінного розвитку літературної критики, публіцистики. В. Кузьменко пропонує власні дефініції таких понять, як «автокоментар», «епістолярна автокритика», «відкритий лист». Науковець визначає відкритий лист як «жанр публіцистики, в якому через звернення однієї людини до іншої порушуються у гострій, відверто-особистій високоемоційній формі важливі соціальні проблеми, що мають широке суспільне значення» [12, с. 220].

М. Коцюбинська пропонує наступні визначення листа: «інтелектуальний продукт особливого роду. Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістовно багатогранна, максимально – просто впритул – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез *ratio* й *emotion*» [11, с. 5]. Дослідниця відносить листи до проміжного жанру, оскільки у них «трансформуються, висвітлюються окремими вкрапленнями і щоденник, і вірш у прозі, і публіцистичні пасажі, і лірична сповідь, і дидактичні роздуми. І цим переліком жанрова картина листа аж ніяк не вичерпується» [11, с. 18].

В. Галич у дослідженні, присвяченому Олесю Гончару, наголошує, що немає потреби й необхідності захищувати лист «до якогось непевного, до кінця не зрозумілого проміжного жанру. Листи органічно вписуються у жанрову систему публіцистики й посідають у ній належне й зовсім не проміжне становище» [6, с. 481]. Н. Белунова виокремлює такі епістолярні жанрові модифікації: офіційно ділові листи (документи ділового спілкування і листування між організаціями або організацією та приватною особою; юридичні, комерційні листи, інші); наукові листи (професійно-орієнтовані: листування вчених, пов'язаних не дружніми, а переважно науковими інтересами; скажімо, філософські листи та інші у залежності від галузі науки); публіцистичні листи (листи до редакції газет; «відкриті

листи», призначені для публікації); художні листи (як факт художньої літератури); побутові листи (обмежені сферою побутового спілкування); дружні листи [4, с. 88]. Л. Курило вирізняє таку жанрову типологію епістолярію: дружній лист, інтимний, офіційний, діловий, побутовий, відкритий лист, лист-заява, лист-звернення, лист-привітання [13]. Л. Морозова обґрунтовує типологію письменницького листа, звертається до його жанрової модифікації та аналізує коло його специфічних ознак [18]. Г. Мазоха вирізняє колективні й відкриті листи, зазначаючи, що «звернення до жанру відкритого листа дало змогу письменникам з особливою виразністю й глибиною розкрити особисті прагнення та переживання» [17]. В. Пустовіт наголошує, що лист – надзвичайно цікавий жанр, який «репрезентує сторінки життя як адресата, так і адресанта», «дає змогу краще пізнати епоху, умови життя людини, є важливим культурологічним документом нації» [20, с. 89].

Серед дослідників епістолярію точаться суперечки стосовно жанрових різновидів листа. В. Кузьменко вирізняє епістолярні статті, відкриті листи, епістолярні памфлети [12, с. 194], Н. Белунова виділяє «дружній, діловий, науковий, публіцистичний, художній, і побутовий» листи [4, с. 75-78], В. Здоровега називає «відкритий лист, послання, лист без адреси, звернення, заяву, привітання» [9, с. 7-15]. Доцільним, на нашу думку, буде певне уточнення дефінітивного апарату.

Існує багато вагомих високоавторитетних обґрунтувань епістолярію як джерела документальної інформації у дослідженні біографії і різних сфер діяльності видатних і менш відомих осіб історичного минулого. Поняття «епістола» тлумачиться як «літературний, переважно віршований, твір у формі листа, в якому автор викладає свої міркування з певних питань. Як своєрідний жанр, існував у XVIII столітті» [14, с. 133]. Відповідно до «Словника української мови», «епістола» – «жанр літератури XVIII – початку XIX століття – послання у формі листа» [21, с. 484]. Сучасні ж дослідники під епістолою розуміють скоріше будь-який лист, таким чином значення терміну гранично розширюється, «лист», «кореспонденція» та «епістола» стають повними синонімами.

Потребує роз'яснення термін «епістолографія». Літературознавчий словник-довідник визначає його як «літературу листів», в основі якої зберігається форма листування незалежно від функціонального призначення твору, а також «листування приватного характеру, що у кращих своїх зразках має історико-культурне значення» [15, с. 242]. У літературознавчих дослідженнях зустрічаються й інші трактування. За визначенням О. Копач, «епістолографія» – «це тепер самостійна, повновартісна ділянка літературознавства. Листи, приналежні до неї, мають літературно-творчі компоненти» [10, с. 133-142]. В. Сметанін наголошує, що «епістолографія як спеціальна історична дисципліна вивчає листи не як особливий жанр літератури, а як своєрідне історичне джерело» [22, с. 6]. В. Кузьменко розглядає епістолографію як «повновартісну галузь сучасного літературознавства та історіографії, що досліджує найважливіші особливості змісту й форми листів різних епох» [12, с. 11].

Висновки. Письменницький епістолярій кінця XIX – початку XX ст. вирізняється певними особливостями: у ньому постають філософські роздуми на різні суспільні теми, міркування про подальший розвиток української літератури, про мистецьку вартість творів, подається критичний аналіз художньої спадщини окремих авторів, розкриваються елементи психології творчості. Іноді листи мають біографічний характер,

у них сконденсовані відомості про написання творів, цікаві деталі про творчу лабораторію митців. В епістолах постає самооцінка власної творчості, а деякі по суті є критичною студією творів різних авторів та на різноманітні теми літературного життя. Листування дає змогу інтерпретувати духовний світ, розкрити стилістичну майстерність митця, водночас листи щоразу фіксують оточення, коло та частотність спілкування. Письменницький епістолярій кінця XIX – початку XX століть фіксує активні пошуки митцями шляхів розвитку української літератури, бурхливе творче життя, зміни у структурі творчої індивідуальності.

Як бачимо, існує значна кількість досліджень, присвячених особливостям епістолярного жанру кінця XIX – початку XX ст., але уніфікованого погляду науковців на власне жанрову специфіку епістолярію допоки немає. Одні науковці наголошують, що епістолярний жанр – це «піджанр», який переходить із побуту у літературу. Другі опонують цій точці зору, визначаючи епістолярій окремим жанром, який відображає весь спектр літературних змін (стиль напрям, ідеї).

Література:

1. Античная эпистография : очерки / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пасек. – М. : Наука, 1967. – 126 с.
2. Антоненко С. В. Структура писем А. С. Пушкина (лингвостилистика текста) / С. В. Антоненко. – К. : Знання України, 2000. – 154 с.
3. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров / М. М. Бахтин // Автор и герой. К философическим основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин. – СПб, 2000. – С. 248–299.
4. Белунова Н. И. Дружеское письмо творческой интеллигенции конца XIX – начала XX в. (Жанр и текст писем) / Н. И. Белунова. – СПб : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2000. – 140 с.
5. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції у літературному процесі / Л. П. Вашків. – Т. : Поліграфіст, 1998. – 134 с.
6. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : [монографія] / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
7. Гуляк А. Б. Становлення українського історичного роману : [монографія] / А. Б. Гуляк. – К. : Міжнародна Фінансова Агенція, 1997. – 293 с.
8. Дудко В. И. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – начала XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.01.02 – литература народов РФ / Дудко Виктор Иванович ; АН СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М., 1989. – 18 с.
9. Здоровега В. Й. Багатоманіття документалізму і проблема жанрів / В. Й. Здоровега // Рад. літературознавство. – 1983. – № 9. – С. 7–15.
10. Копач О. З епістолярної спадщини Григорія Сковороди / О. Копач // Збірник наукових праць Канадського НТШ ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка / за ред. Б. Стебельського. – Торонто, 1993. – С. 133–142.
11. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне»: роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К. : Дух і Літера ; Х. : Правозахисна група, 2001. – 300 с.
12. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст. / В. І. Кузьменко ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1998. – 306 с.
13. Курило Л. М. Епістолярій Олесь Гончара і творча індивідуальність письменника : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. филол. наук : 10.01.01 – українська література / Людмила Миколаївна Курило ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 17 с.
14. Лесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – К. : Рад. шк., 1971. – 486 с.
15. Літературознавчий словник-довідник / редкол.: Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
16. Ляхова Ж. Т. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Т. Ляхова. – К. : Дніпро, 1984. – 134 с.
17. Мазоха Г. С. Український письменницький епістолярій другої половини XX століття: жанрово-стильові модифікації / Г. С. Мазоха. – К. : Міленіум, 2006. – 344 с.
18. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.06. / Морозова Людмила Іванівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 234 с.
19. Назарук М. Й. Українська епістолярна проза кінця XVI – поч. XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. филол. наук : 10.01.01 – українська література / Михайло Йосипович Назарук ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 17 с.
20. Пустовіт В. Ю. Проблеми націєтворення у мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття : [монографія] / В. Ю. Пустовіт. – Луганськ : Знання, 2008. – 284 с.
21. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Т. 11. – К. : Наук. думка, 1971. – 550 с.
22. Сметанин В. А. Эпистография / В. А. Сметанин. – Свердловск : [Б. и.], 1970. – 230 с.
23. Ткачівський В. В. Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело : дис... канд. филол. наук : 10.01.01 / Ткачівський Василь Васильович ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 1997. – 198 с.
24. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Третя сторожа : література, мистецтво, ідеологія / Ю. Шерех. – К., 1993. – С. 48–67.

Погребняк И. В. Научно-теоретические основы эпистолярного жанра

Аннотация. В статье освещены ключевые аспекты эпистолярного жанра, раскрыта жанровая специфика, ее признаки и существенные ориентиры. Проанализированы научные теории письма и выделены типологические категории жанроформов в эпистолярии. Эпистолярный жанр все чаще становится объектом исследования в современной литературной науке, а осознание значения эпистолярного наследия писателей обусловило активизацию обнаружения и перевода отдельных писем и целых их массивов. В статье в сжатом виде изложена история развития эпистолярия от античности до современности, освещены жанровые трансформации письма, наблюдаемые в XX веке.

Ключевые слова: жанр, жанроформы, письмо, эпистолярій, эпистография, эпистола.

Pogrebniak I. Scientific and theoretical foundations of the epistolary genre

Summary. In the paper the key aspects of epistolary genre are explained, its genre peculiarities, features and essential markers are defined. The scientific theories of a letter are analyzed, and typological categories of genre-forms in epistolary are singled out. In increasing frequency, epistolary genre become an object of research in contemporary study of literature, and realization the significance of writers' epistolary heritage stimulated an activation of promulgation and translation of both separate letters and total massive of them. In the article in shorten way the history of epistolary development from Antiquity to nowadays is presented, the genre transformations of a letter, that were noticed in XX century, are determined. Also, an evolution in scientific approaches to epistolary – from understanding it as accessory materials in analysis of writer's creative works to study it as separate genre, which shows the whole spectrum of literary changes – is outlined.

Key words: genre, genre-forms, letter, epistolary, epistolography, epistle.